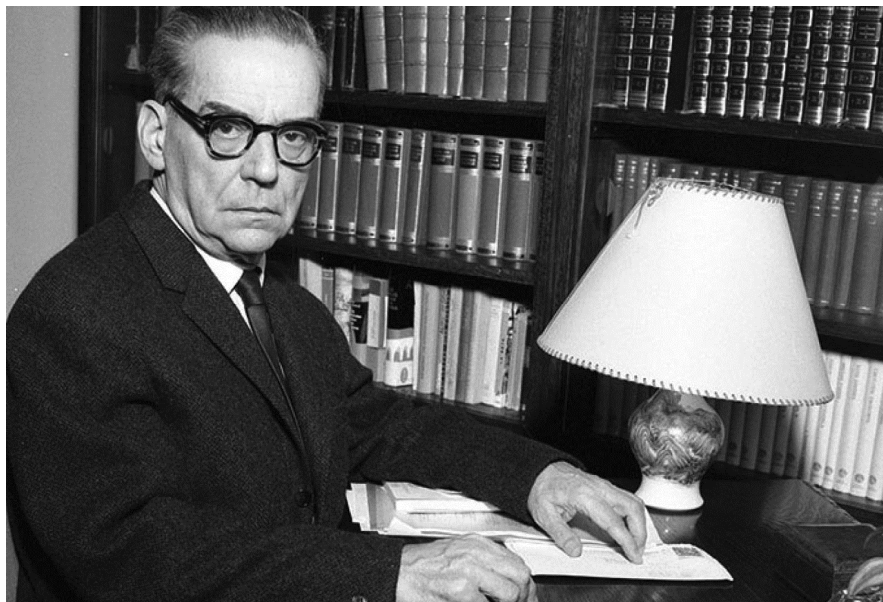

ЧЕТИРИДЕСЕТ ГОДИНИ СЛЕД ИВО АНДРИЧ (1892 – 1975)

СПОМЕН ЗА ИВО АНДРИЧ

Светлозар Игов

1.

През есента на 1961 година започнах да следвам славянска филология в Софийския университет. Лекциите ни започнаха след трудовата бригада – бране на домати в едно тракийско село. В онези години славянските езици, които се изучаваха, се сменяха: една година се изучаваха полски, после – чешки, после – сърбохърватски. Ние, които за-

почнахме да следваме през 1961 година, трябваше да учим сърбохърватски. И още през октомври получихме ценен подарък – за пръв път с Нобелова награда за литература бе удостоен балкански и южнославянски писател – Иво Андрич. Тъй като още като гимназист бях изкушен от литературата и бях публикувал в средношколски издания, организирани тържествена вечер, посветена на Иво Андрич. Издирих и прочетох трите преведени на български негови книги – един том разкази, издаден още преди войната, през 1939 година, и романите *Мостът на Дрина* и *Прокълнатият двор*, издадени съответно през 1948 и 1956 година. Написах слово за лауреата, което прочетох на университетското тържество, посетено от много студенти и преподаватели.

Така започна интересът ми към творчеството на Иво Андрич, което се превърна в моя читателска, изследователска и интерпретаторска страст за цял живот.

През лятото на 1963 година на екскурзия с група колеги за пръв път посетих Югославия. Разгледахме Белград, Сараево, Дубровник, Сплит, Загреб – все места, свързани с живота и творчеството на любимия ми писател. Вече бях прочел в оригинал почти всичките му книги. И естествено, творчеството на Андрич стана тема на дипломната ми работа, защитена с отличие през юни 1966 година. Изпитната комисия дори изрази мнение, че работата ми има качества на кандидатска дисертация. Бях положил наистина доста усилия да дам оригинална интерпретация на Андричевия художествен свят. Дори се гордеех, че съм един от първите читатели на неговата докторска дисертация, защитена в Грац през 1924 година. Донесе ми я един австрийски студент – Манфред Трюмер, с когото се бях запознал на славистичния семинар в Задар и Загреб, с разрешението на проф. Матл той ми я донесе в София и после я върна обратно в Грац. Дисертацията преведе от немски на български една приятелка, студентка по германистика.

В началото на 1967 година (вече активно публикувах критически текстове в литературната периодика) станах асистент по славянски литератури в Софийския университет. През септември същата година заминах на специализация в Югославия, където след едномесечен престой в Загреб се установих в Белград. Да си призная, не посещавах много лекции във Филологическия факултет, повече слушах беседи на Никола Милошевич и лекции по естетика на Драган М. Йеремич. Запознах се с поетите, чието творчество особено ми харесваше – Душан Матич, Васко Попа, Миодраг Павлович, Иван В. Лалич и Йован Христич, които вече бях превел за собствено удоволствие, а по-късно издадох в една обща антология и после в отделни книги.

За преживяванията си в Югославия впрочем пиша в мемоарното есе „1968“, което бе публикувано през 1990 година в книжка осма на списание „Септември“. Но основният ми интерес по време на тази специализация бе творчеството на Иво Андрич. В различни загребски и белградски библиотеки четях невлезлите в книгите му публикации, както и писаното в периодиката за него. И – вече добре подготвен – се реших да се срещна с него. За няколко си срещи с твореца писах в „Спомен за Иво Андрич“, публикуван във в. „Литературен фронт“. Ето този спомен:

2.

Вече няколко месеца бях в града, в който живееше Андрич, града, чиито пейзажи бях опознавал и от неговото творчество. Потъвах в тишината на библиотеките, наведен над стари списания, зачетен в малко известните му ранни или по-късни творби – стихове и статии, преводи, есета и разкази, срещах се с учени и писатели от разни поколения и направления. Все с желанието да проникна в загадките на неговата творческа личност – доколкото един съдържан, вгълбен човек, какъвто бе Андрич в представите на всички, можеше да има някакви житейски и творчески тайни, полезни за изследователя. Радвах се въобще на онези малки открития, на които са способни да се радват само „книжните плъхове“, въобразяващи си, че намерената от тях песъчинка е голям къс самородно злато. Ето една малка изследователска радост – неизвестна у нас статия на Андрич по повод фашистките погроми в България след април 1925 година, статия, която редом с кореспонденциите му от Италия го представя като един от първите световни писатели хуманисти, почувствали зловецкия лик на фашизма. Или ранни стихове, които досега не са били предмет на критическо внимание. Или хрумналия нов интересен паралел, някоя несъзирана подробност. А все още не познавам твореца, за когото ми се струва, че зная толкова много...

И ето – най-сетне се решавам на тази така дълго очаквана и подготвяна среща. Кратък разговор по телефона, покана за следващия ден. И в предиобеда на 27 януари 1968 година (събота, 11 часа) съм вече пред вратата на белградския му апартамент на улица „Пролетарски бригади“, в самия център на града. Посреща ме домакинът и ме въвежда в неголям хол с тапицирани в светло кресла. Най-напред Андрич сам заговаря за България, спомня си добре двете посещения у нас през 1945 година, дори разказва някакъв анекдот от пътуването до Бачковския манастир. „Не почувствах, че съм на чуждо място. Ние, балканците, сме един свят...“ От това време помни най-добре Константин Константинов, Светослав Минков и Атанас Далчев.

„Никога не съм учил български, от славянските езици зная най-добре само полски, тъй като на младини учих в Краков, откъдето са едни от най-ярките ми спомени. Но чета свободно всички славянски езици и много добре ги разбирам. Най-много чета, разбира се, руската класика, големите писатели на миналия век, а от нашия век – Чехов, Бунин и Горки, за когото съм писал няколко статии. Още в гимназията превеждах словенски поети. Най-труден ми се струва чешкият, но и него разбирам. И български чета свободно. Сега например от няколко дни зачитам „Случаят Джем“, която ми изпратиха от България.“ (По-късно разбирам, че книгата на Вера Мутафчиева му е изпратил Боян Ничев.)

„Спомням си, че на младини, още преди войната, прочетох едно преводно издание на „Бай Ганю“. Тогава книгата бе много популярна у нас, името беше станало нарицателно („Тада, то је било појам“). И този образ – като тип на нашия балкански човек, ми направи голямо впечатление. Проблемът за срещата на нашия човек с Европа, за балканския манталитет и психология винаги са ме занимавали много. Дори се опитах и аз да създам един цикъл разкази за пътувания на наши човек из Европа.“ (Става дума за една група ранни Андричеви разкази с герой Никола Крилетич, които обаче имат по-друга творческа концепция от Алековата.)

Естествено е, че като българин се интересувам от българските му познанства, от интереса му към български творци и книги – неща, които биха били полезни и за нашата литературна история, и за проучването на някои аспекти от неговото творчество. Споделя, че за България много му е говорила Десанка Максимович. Избягвам да му задавам въпроси, по които е беседвал с други българи, но той сам на няколко пъти потвърждава вече засвидетелстван и пред други интерес към български писатели. Очаквах, че най-напред ще заговори за Йовков, но преди това казва, че е чел „Под игото“ на Вазов още на младини. Интересувам се познава ли и други Вазови творби – отговаря, че е чел, и то в превод на европейски езици, няколко разказа. Интересува ме познава ли „Чичовци“ и тъй като преводът на заглавието на сръбски ме затруднява, търсенето на точната дума го кара да прояви жив интерес и към съдържанието на книгата и на няколко пъти ме моли да му говоря за нея. Ироничното начало у Вазов го заинтересува много, тъй като в спомена му „Под игото“ живее повече с националната патетика и битова пластика. Казва по този повод: „Ние тук, на Балканиите, някак едностранчиво гледаме на своето минало, за нас онова „проклето турско“ е повече предмет на трагични вопли и национална патетика, а нашите хора (Андрич често употребява това „нашите

хора“, „нашият човек“ в смисъл на „балкански“) са устоявали на него и с шега, с усмивка, колкото и в тях да се крие тъга и въздишка“.

На няколко пъти говори и за Йовков. С интерес посреща факта, че Йовков също е бил дипломат, но аз, за съжаление, не мога да си спомня точно кога е бил Йовков в Букурещ. (По-късно установявам, че по онова време са могли да се видят.) Споделя, че на няколко пъти се е срещал извън България с Багряна и Дора Габе. Няколко години по-късно Дора Габе сама ми разказва за една тяхна среща в Съветския съюз.

Още няколко пъти в разговорите Иво Андрич се връща към българските си впечатления, спомня си дългите разговори за стария френски роман с Иля Еренбург, с когото се запознават в България.

Интересува ме мнението му за критиката върху неговото творчество, говорим за работите на Борислав Михайлович, Карло Остоич и Петар Джаджич. Когато разбира, че ще посети Сараево, моли ме да поздравя критика Бранко Миланович. Шегува се с някои куриозни писания, пълни с неточности и неверни интерпретации – така например някой писал в „Политика“ по повод на разказа „Книга“, че Андрич имал тежко детство (което е вярно), защото били много братя и сестри и баща му го биел (което не е вярно). Малко снизходително махва с ръка, когато го питам за ранната му поезия („юношески работи“ – „младалачке ствари“), но аз не мисля така и по-късните критически изследвания потвърждават схващането за художествената значимост на ранното му дело. За преминаването на писателя от поезията към прозата също отговаря малко шеговито: „То е както на осемнадесетгодишните им растат мустаци и брада“. От ранните си работи особено ми обръща внимание на алегоричните притчи „Приказка от Япония“ и „Над победите“ – в тях става дума за „вкуса на победата“, ако мога да употребя израза на Тончо Жечев, за трудните задачи, които стоят пред историческите победители.

Още в първата януарска беседа дълго говори за творческата история на „Прокълнатият двор“, а и после на няколко пъти споменава тази си книга. Замисля я още през 1928 г. в Португалия; първоначалният замисъл нахвърлил върху бланка от хотел („още е пред очите ми“), но от големия материал с течение на годините изхвърлил много, докато „изцеди“ стотина страници. Отначало романът бил доста обемист, после успял да съгъсти материала чрез своеобразна концентрична композиция, която сам Андрич нарича „чекмедже в чекмедже“ („фиока у фиоци“). Искал да създаде роман „не от типа на Фойхтвангер“. Посещавал местата, където са били героите, в Гренобъл разгледал двореца, където е бил Джем султан...

След края на срещата тичам надолу към булеварда и нахълтвам в близкото кафене, където се опитвам да възпроизведа в бележника си целия разговор. Доста трудно е, разбира се. Някои фрази и изречения си спомням дословно – още са в паметта ми интонацията, изразът на лицето, погледът, някой неочаквано съхранил се в паметта жест. Бързам най-напред да запиша тях върху по-трайната памет на хартията. Там, където паметта вече е изгубила точното звучене на фразата, маркирам само темата, фактите, оценката, смисъла. И така записвах беседите си след останалите три срещи. Някои по-точни данни – имена, книги, дати – си позволявам да отбележа и пред самия него...

Разговорът през май се случил в деня, когато се провеждаха протестни демонстрации във връзка с убийството на Мартин Лутър Кинг. „У нас, на Балканите, никога не е имало и не може да има расизъм като този в Америка. На едно тясно кътче на планетата от векове сме събрани толкова много различни племена, нации, вери, толкова цивилизационни пластове, че като да сме се приучили на съвместен живот. Не че тук няма ежби и омрази – те дори някак по-бързо пламват, но и по-бързо угасват, нямат нищо общо с този – толкова почудовищен, защото е в една цивилизована страна – расизъм, който даде изстрела срещу Лутър Кинг.“

Стори ми се тогава, че тези думи на Андрич противоречат донякъде на онова, което е смисълът на разказа му „Писмо от 1920 година“. По-късно разбрах, че не съм бил прав.

Питам го за любимите му писатели, за онова, което най-много обича да препрочита. „Още от детството и особено в гимназията четях много. И поезия, и проза, и философия, и исторически съчинения. Преди да премина към професионално четене, към четене, което вече бях осъзнал, че е нужно на писателската ми работа, в гимназията още четях с особена наслада Негош, Уитман, Гьоте. Осще тогава четях много на немски – и художествена литература, и философия – Шопенхауер, Ницше, Киркегор – дисертацията ми дори е написана на немски.“ Тук е мястото да споделя, че притежавам препис от тази дисертация, от екземпляра, запазен в университетската библиотека в Грац, на което Андрич се учудва, тъй като сам той е загубил своя дисертационен екземпляр, а не му е познато някой от изследователите да го е ползвал. „Въобщие моето ранно четиво беше разнопосочно („у разним правцима“), аз въобщие не съм *homo unius libri*. В гимназията обичах да чета гръцки и латински сентенции: „Познай себе си?“ – „Не, познай тези в себе си!“ ... За някои от обичаните от мен творци и

исторически личности съм писал есета, по няколко пъти дори – за Негош, за Петрарка, за Боливар, за Гоя, за свети Франциск Асизки, за Байрон... В Полша, като студент, бях влюбен в Полския романтизъм – и досега препрочитам понякога в оригинал Словацки, Мицкевич, Норвид...“ Става дума за етапите в творческото му развитие. „Писателят трябва да се схваща в цялост, а не да се откъсват отделни негови части, за да се доказват абстрактни тези... Нищо не е строго хронологически ограничено. При това трябва да се има предвид, че изследователят изминава в обратна посока пътя, който писателят вече е извървял – той върви отзад напред. И в този ретроспективен поглед нещата изглеждат често много по-иначе, отколкото са били в естествения си ход...“ И изведнъж пак се връща към започнатия преди малко разговор за студентските демонстрации, които бушуват навън; говори за злите сили в човешката история: „Нима щяха да правят това, ако познаваха себе си“ – и кима с глава към някакви невидими, но съществуващи вършители на злото. „Каква е тогава мисията на писателя в този несъвършен свят?“ – питам аз. От отговора му по-късно успях да запиша: „Има една най-главна творческа отговорност – отговорността на твореца пред неговото слово. Но тя би имала смисъл само ако е отговорност пред вечните усилия на поколенията, които идат от вековете, в надеждата им за едно по-добро човечество.“

Често в разговор Андрич обича да цитира други писатели (и това не е само от творческа скромност), не обича да говори патетично, макар че на мен думите му често ми звучат като афоризми – това е и от деликатност към събеседника, комуто чрез опита на други творци иска да внуши свои мисли или да го предпази от прибързани заключения. След като цитира Гьоте за Фауст („човек, воден от своя тъмен нагон“), започва проникновен размисъл за „тъмния корен на всяко творчество“. Друг път във връзка с любимата си тема за Балканите цитира Кърлежа: „Ние, балканците, проправяме път („крчимо път“) през Средните векове“. А трети път цитира Флобер – „Опасно е да се правят заключения“ – очевидно за да предпази младия изследовател от крайности в критическите обобщения.

Впрочем на въпроса ми за евентуално влияние на екзистенциалистички мислители, което ред критици подчертават, отговаря: „Наистина още в гимназията четях много Киркегор, това дори беше единствената книга, която взех със себе си в затвора (става дума за „Или – или“ на мрачния датски мислител – б. а., С. И.), но ако Нико Бартулович (приятел на Андрич от младежките години, автор на спомени за него

– б. а., С. И.) не беше го споменал, едва ли някой от изследователите щеше да подчертава този факт. Що се отнася до Камю и Кафка, четох ги едва след войната, Камю – през 1947 година...“

Последната, най-кратка среща бе печално интонирана. Неотдавна преди това бе починала жената – спътницата на неговия живот – костюмографката на Белградския народен театър Милица Бабич. Няколко дни след това ме покани да го посетя преди заминаването си, което вече приближаваше, но не ми се искаше да безпокоя в такива дни човека, останал сам със своята скръб. Но още преди нещастие в семейството му от София до него била изпратена покана да гостува на Първия конгрес на българските писатели, на чиято Първа национална конференция Андрич е бил гост през 1945 г. Ангел Васев от нашето посолство ме помоли лично да му предам тази покана – израз на уважение от страна на нашата културна общественост, – колкото и нейното изпълнение при стеклите се трагични обстоятелства да ставаше почти невъзможно. Мисията ми се струваше не толкова трудна, колкото неудобна. И все пак трябваше да го посетя.

Знаех, че ще срещна човек, поразен от дълбока скръб, и все пак не очаквах да го видя толкова променен. Това не беше просто тъга, и без това финото му, дребничко тяло сега сякаш съвсем се бе съсушило, плавните и преди това движения бяха станали още по-бавни и дори някак унесени. Но достатъчно бе да заговори, за да бликне веднага онази бистра Андричева мисъл, на която страданието и горчивината като че придаваха още по-голяма твърдост и сила. Онази голяма духовна сила и стойкост, която е основната ценност на творческата му мъдрост.

„Старейки, човек като че отново се приближава към детството, сякаш че отново ще започне да лази на четири крака. И моята мисъл все ме връща натам. Казват, че детството било светлият период в живота на човека, вечно мечтаят да се върнат към неговото безгрижие. А дали защото моето детство бе горчиво, с много малко светлина в него, на мен ми се струва, че именно приближаването към смъртта, на тъмнината, болките и тегобите на стареенето ни припомнят отново неосъществените болки и тегоби на детинството, тъмнината, от която сме дошли и в която ще се върнем. Все повече копнеем за светлината, а все повече се връщаме към тъмнината. Защото смъртта не е отиване (или може би „отпътуване“, „заминаване“ – „одлазак“) някъде отвъд, тя е завръщане.“

Седнал в креслото пред този дълбок и тъмен Андричев глас, в който горчивината е превърната в духовна сила, вече съвсем не ми се

струва, че виждам пред себе си човек, сломен от лична скръб. И разговорът – или по-точно монологът, който като че Андрич говори повече за себе си – продължава. Неудобно ми е да спомена за официалната причина на посещението си, но Андрич, сякаш усетил непригодимостта ми към тънки дипломатически мисии, по някое време казва: „Обичах да пътувам и съм пътувал много. И сега имам покани от Унгария, Индия, Япония. Но напоследък лекарите не ми разрешават по-дълги пътувания. Пък да си кажа право – не са толкова лекарите, те са само претекст („изговор“) – с идването на старостта човек като че става по-мъчно подвижен, стреми се към покой, към неподвижност, пътуванията му са по-други от онези в младостта...“

Тук Андрич става и отива в кабинета си, чиято врата е полуотворена. Бави се няколко минути, които ми се струват дълги, и аз – малко обезпокоен – надниквам в работната му стая. Виждам го в гръб, пред писалищната маса. След малко отново влиза и ми подава книгата си, последната – „Разкази от детството“, загребско издание, която покъсно – на улицата – ще разтвори с трепет, за да прочета късо „сърдечно пожелание“. Поемам я и понечвам да си отида, но той ме спира с жест и аз слушам последния му разказ, който и досега звучи в ушите ми като някакъв особен странен завет... Говори най-вече за човешкия копнеж към светлина и полет, споделя надълго плана си за един роман за писаря Дражеслав, в който иска да изрази чрез символиката на морето копнежа на сухоземния балкански човек към един нов, по-светъл и щастлив свят.

В деня преди заминаването си от Белград му телефонирам, за да се сбогувам. Тихият му глас ми пожелава успех в работата, още няколко конвенционални фрази и накрая – една също обикновена фраза, която се казва в такива случаи, но която съвсем не ми звучи обикновено, защото този случай за мен не е обикновен, а завинаги ще остане в живота ми като един от най-ярките и значими спомени: „И си спомняйте с добро“.

Боже мой, как няма да си спомням с добро за срещите с този великолепен творец, за един от най-големите писатели на нашия век, който – чрез своите книги – ще живее в сърцата на милионите хора по света!

3.

В този кратък спомен, естествено, не съм включил всичко: някои неща – защото не ги смятах за особено важни (например, че кафето ни поднесе майката на съпругата му, която живееше с тях, „бака“, както я

наричаше Андрич), други – защото имах намерение да им посветя отделно внимание. Андрич например спомена, че е чел спомените на Миларов *Iz uspomene jednoga političkog patnika*, когато е писал своя *Прокълнат двор*, за да узнае повече за атмосферата на цариградските затвори. По времето, когато посетих Андрич и когато писах спомена си за него, още не бях чел спомените на Миларов, които впрочем са писани от него на хърватски и излизат най-напред в Загреб през 1875 година. По-късно, след като прочетох тези спомени, написах в „Литературен форум“ една кратка статия – „Иво Андрич и Светослав Миларов“. Една по-обширна съпоставка между двете книги обаче би могло да бъде направена от нови изследователи.

В цитирания по-горе спомен от 1976 година споделям изразеното от Андрич желание да напише „един роман за писаря Дражеслав, в който иска да изрази чрез символиката на морето копнежа на сухоземния балкански човек към един нов, по-светъл и щастлив свят“. За това ще кажа по-нататък още нещо.

Когато писах спомена си, доста се колебах дали да спомена поредичката му от статии за раждането на фашизма. Защото в тях Андрич съпоставя като равнозначни методите на фашизма и болшевизма. А тази съпоставка в онези години не би била от полза нито за Андрич в комунистическа Югославия, нито за мен в комунистическа България. Все пак реших се да говоря за Андрич като един от първите анализатори на „кървавото и мътно движение, наречено фашизъм“. Много по-късно, вече през 2012 година, преведох на български антифашистките статии на Андрич, събрани в книгата *Раждането на фашизма*, към българското издание на която написах обширна студия „Писателят като политически диагностик“ (София: Захарий Стоянов, 2012).

Като всеки млад човек, при срещата си с него исках да блесна пред писателя със своето познание за творчеството му и му разказвах какво пиша за него в дисертацията си. Но допуснах и още по-голяма глупост – споменах, че определям последния етап от творчеството му като „симетрично финално затваряне“. На това мое по-лошо и от нетактичност споменаване Андрич отговори с мъдра деликатност: „Изследователят изминава в обратна посока път, който писателят вече е извървял – той върви отзад напред. И в този ретроспективен поглед нещата изглеждат често много по-иначе, отколкото са били в естествения си ход“. Андрич искаше да каже, че в ретроспективния си поглед изследователят вижда творбите на писателя една *след* друга, което му създава илюзията, че са причинени и детерминирани една *от* друга, докато за писателя бъдещите му творби са тайна. Това ми помогна много по-късно да разбера критиката

на възможността за прогнозиране, която прави Попър в *Нищетата на историцизма*.

А сега нещо повече за ненаписания морски роман на Иво Андрич, за който говоря и в есето „Андрич, морето и копнежът по хармония“, публикувано през януари 1977 година в „Студентска трибуна“ (препечатано във втората ми книга *Хуманизъм и творчество*, София: Български писател, 1978). Очаквах с нетърпение нови Андричеви неща от замисления роман за срещата на писаря Дражеслав с морето. В новогодишния брой на „Политика“ от 31.12.1968 – 1/2.01.1969 година бе публикуван разказът „Виелица“ („Дубровнишка виелица“). Но други разкази от цикъла за писаря Дражеслав не се появиха нито приживе, нито след смъртта на Андрич. Нито са открити в архива му.

Замисляйки се защо Андрич не е довършил този свой замисъл, стигнах до извода, че макар и несъбран формално в „роман“, този „морски роман“ се съдържа в ред негови други творби, посветени на морето, водите и слънцето, и това е неговият „слънчев“ и „морски“ роман. Под заглавие *Летуване на юг* издадох тези творби на Андрич в библиотека „Океан“ на Варненското издателство през 1989 година и ги придружих с послеслов „Балканецът и морето, или ненаписаният морски роман на Иво Андрич“, където излагам своята съставителска концепция. Ето съдържанието на книгата *Летуване на юг*:

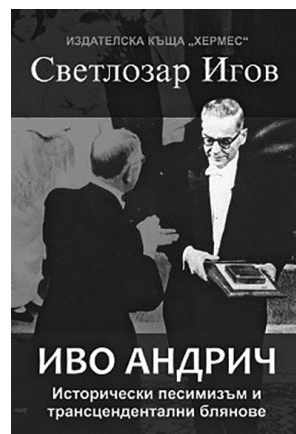
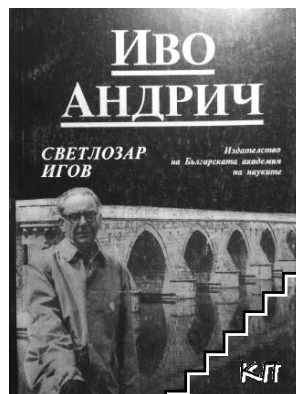
На брега
 Унесът и страданието на Тома Галус
 Писмо от 1920 година
 Португалия, зелена земя
 Байрон в Синтра
 Елена, жената, която не съществува
 Жената на камъка
 Зеко
 Привечер
 Две записки на босненския писар Дражеслав
 Среща
 Два живота
 Игра
 Летуване на юг
 Полет над морето

През 1992 година Жанета Джукич Перишич издаде книгата *Kavaljer Svetog duha. O jednom nedovršenom romanu Ive Andrića* – за-

дълбочено изследване на останалия недовършен роман *Na sunčanoj strani*. Две години по-късно същата изследователка издаде и написаните за този недовършен роман Андричеви текстове с обширен коментар. Ето и съдържанието на този (ре)конструиран от Жанета Джукич Перишич роман:

Zanos i stradanje Tome Galusa
 Na sunčanoj strani
 Postružnikovo carstvo (Sunce)
 U ćeliji broj
 Iskušnje u ćeliji broj
 Jelena, žena koje nema (Galusov zapis)
 Prokleta istorija

Този Андричев роман за преживяванията на Тома Галус в затвора е посветен на историята на неговия съкилийник Попружник и представя всъщност Галусовата „борба със Сатаната“, олицетворена от Попружник – престъпник, фалшификатор и педофил. В този замислен и отчасти написан, но недовършен и изоставен роман е представена „мрачната страна“ от преживяванията на Тома Галус. Докато в своето търсене на Галусовия „роман“ аз бях тръгнал в противоположна посока – към срещата му с морето и слънцето, към светлината и слънчевите унеси и екстази, от Тома Галус към писаря Дражеслав. На съпоставка между (ре)конструирания от Жанета Джукич Перишич роман *На слънчевата страна* и конструирания от мен „морски роман“ *Летуване на юг* посветих малката критическа студия „Завръщане към изоставения строеж. Ненаписаният „морски роман“ на Иво Андрич“, публикувана във втората ми книга за Андрич – *Иво Андрич: исторически песимизъм и трансцендентални блянове*, излязла през 2012 година в пловдивското издателство „Хермес“.

4.

В края на юли 1968 година се завърнах в София. Смятах, че специализацията ми в Югославия е била изключително плодотворна – бях се срещнал и разговарял с любимия писател, бях завършил дисертацията си за неговото творчество, като не говоря за това, че се бях запознал и с ред други писатели и критици...

Но в София не ме очакваха радостни дни.

В началото на август трябваше да замина на световния конгрес на славистите в Прага, текстът ми „Иво Андрич в България“, който трябваше да прочета като научно съобщение на конгреса, вече беше излязъл в публикувания в чест на конгреса сборник *Славистични изследвания* (София: Наука и изкуство, 1968). Но тайните служби не разрешиха да замина в Прага. (За втори път с вулгарен полицейски спектакъл тези служби не позволиха на мен и семейството ми да заминем за Прага през септември 1985 година, когато след спечелен конкурс бях назначен за лектор по български език и литература в Карловия университет.)

Тогаваше още не подозирах, че ме чакат още много забрани. В началото на 1969 година същите служби ме изгониха от асистентското ми място в Софийския университет. Близо десет години ми забраниха да защита вече написаната дисертация за Андрич. Също толкова години ми беше забранена научна и преподавателска работа. След прогонването ми от Софийския университет работих известно време като редактор във вестник „Литературен фронт“, но през септември 1970 година бях уволнен и оттам под натиска на същата институция. Може би ме очакваше и по-тежка съдба, но тя ми бе спестена не само защото най-тежките години на сталинизма в България бяха вече отминали, а и защото до 1969 година вече се бях утвърдил като един от най-активните критици на текущата литература. Както и защото ред най-авторитетни български писатели – Елисавета Багряна, Атанас Далчев, Емилиян Станев, Йордан Радичков, Тончо Жечев, Павел Вежинов, Дико Фучеджиев и др. – ме ценяха като критик и ме спасяваха, когато това бе възможно, от по-тежки разправи.

Казах, че завършената ми още през 1969 година дисертация за Андрич бе забранена за защита и бе защитена чак през 1978 година, като към готовия още през 1969 година текст добавих само няколко нови страници за излезлите посмъртно книги на Андрич. В същата моя първа книга за Андрич освен дисертацията бяха включени и пет от най-важните текстове, които бях публикувал дотогава за Андрич.

По онова време не бе обичайно дисертациите да бъдат отпечатвани като книги, дисертацията ми излезе в отделна книга в издателството на

Българската академия на науките едва през 1992 година по повод на 100-годишнината от рождението на писателя. Появата на моята книга не бе единственото отбелязване на Андричевата годишнина в България.

През ноември 1992 година организирах в София голяма научна конференция за Андрич, в която взеха участие и гости от чужбина. Поетът Димитър Пантелеев, преводачката Сийка Рачева и критикът Атанас Свиленов разказаха спомени за срещите си с Андрич. В Софийската градска библиотека бе организирана изложба за Иво Андрич, като приложение на „Литературен форум“ бе издаден специален юбилеен вестник „Иво Андрич“, вечери за Иво Андрич бяха проведени и в десетина от по-големите градове от страната. Тези тържества бяха широко отразени в медиите. Мисля, че – съдейки по информацията, която имам – след форумите в Белград тържествата за Андрич в България през 1992 година бяха най-значимият паметен акт в световен мащаб.

Въпреки ред забрани, които ме сполетяха от 1968 година насетне, не ми забраниха да публикувам свои работи в печата и аз продължих активно да печатам критически и литературоведски текстове. Смятах, че професионалната популярност пречи на репресиите, макар че тя ги правеше по-перфидни. След 1989 година разбрах, че срещу мен е било заведено ДОН, дело за оперативно наблюдение, като „привърженик на буржоазни теории“, а и в печата бяха публикувани ред доноси срещу мен от някои писатели и критици. За някои от тях се бях отзовавал най-положително като критик, а след 1989 година и те писаха за мене с най-хубави думи. Що се отнася до доносите – така са ги карали да пишат, така са писали, ако въобще те са ги писали.

Както и да е. Дори след като написах дисертацията си, в която смятах, че съм казал, ако не всичко, поне най-важното за Андричевото творчество, продължих да пиша за него – предговори и послесловия към новоиздадени негови книги, статии в печата. Макар че още като студент превеждах за собствено удоволствие творби от писатели, които ми харесват, не само от сърбохърватски, няхах намерение да се занимавам с преводи. Най-вече за да не ям хляба на професионалните преводачи. И все пак не устоях на изкушението да превода някои непреведени дотогава творби на Андрич, които смятах за важни. Най-напред – „Писмо от 1920 година“, после – любимия ми Андричев разказ „Байрон в Синтра“ (ако мога да употребя думата „любим“, защото при любимите писатели всичко става „любимо“). После преведох романа *Омер наша Латас* (за да напиша предговор към него, моят девиз е „Превеждам, за да предговарям“). После заедно с Рада Шарланджиева преведохме *Знаци край пътя*. Когато съставих един том с есета на Андрич, който на бъл-

гарски излезе под заглавието *Мостове* във Варненското издателство през 1983 година, преведох ред непревеждани дотогава Андричеви есета. Преведох и непреведените дотогава творби, които включих във вече споменатия „морски роман“ на Андрич *Летуване на юг*. Както и всички неща от книгата *Раждането на фашизма*.

И аз не съм homo unius libri, както ми каза за себе си Иво Андрич. Обичам Флобер и Толстой, Чехов и Пол Валери, Бунин и Пруст, Блок и Рилке, Елиът и Камю, изчел съм всичко от тях и имам доста книги за тях, макар че за някои от тях никога не съм писал. Андрич заема особено място не само защото съм страстен негов читател, но и защото съм страстен негов изследовател и интерпретатор. Хрумват ми все нови и нови идеи за интерпретации на негови творби. И макар че през 2012 година издадох и втора книга с нови работи за Андрич под заглавие *Иво Андрич: исторически песимизъм и трансцендентални блянове*, мисля, че с нея не приключва духовната ми авантюра с Андрич. И след нея писах нови интерпретаторски текстове за творчеството му, публикувани в литературната периодика; не устоях на изкушението да илюстрирам с нови тълкувания на отделни творби, образи и аспекти от творчеството му свои теоретически възгледи в анкетата, която проведе с мен историчката на българската литературна мисъл проф. Антония Велкова-Гайдаржиева и която предстои да бъде публикувана в книгата *Световите на литературата. Разговори със Светлозар Игов*.

5.

Срещата ми с Иво Андрич и разговорите с него в белградския му дом през 1968 година са едно от най-щастливите ми преживявания. Само няколко месеца по-късно тази среща нямаше да може да се осъществи – поради капризите на политическата конюнктура – не биха ме пуснали на специализация в Югославия. Бях станал „невъезден“, както казват руснаците. Сред много забрани, които ме сполетяха, бе и неразрешената кореспонденция с чужденци. След завръщането си в България пращах на Андрич до смъртта му писма с честитки за рождения му ден и Нова година, съобщения и изрезки от публикации на негови творби и за него в България и пр. Когато по-късно в Белград бе публикувано описанието на личния архив на Иво Андрич, разбрах, че от всичко, изпратено до него, е стигнало само едно мое писмо. Бях го изпратил не по пощата, а по един мой братовчед, който пътуваше с влак до Будапеща и го помолих да пусне писмото при престоя в Белград. И Пушкин се е ядосвал, че царската полиция му чете писмата, но поне не са ги спирали.

Какъвто и щастлив шанс за мен да бе срещата ми с Андрич, другата ми среща с него бе по-важната – срещата с творчеството му, която никоой не можеше да предотврати, както не могат да бъдат предотвратени и срещите ни с онези, с които не бихме могли да се срещнем на живо – Платон и Ницше, Данте и Кафка, Шекспир и Фокнър, Толстой и Камю...

И именно тази среща с творчеството на Андрич – като читател, като изследовател, като интерпретатор – бе за мен цял университет, както казах и в едно интервю за „Летопис Матице српске“. Разбира се, без личната среща с Андрич не бих узнал някои неща, които се оказаха важни за тълкуването на творчеството му – например, че е чел излязлата на хърватски книга на българина Светослав Миларов за цариградската тъмница, както и споделеното му желание да напише роман за писаря Дражеслав като среща на балканския сухоземно-котловинен човек с морето. Впрочем именно творчеството на Андрич провокира една от най-важните дискусии в българската критика през 60-те години – за „котловината“ и света, която конфронтира две противоположни позиции за същността и функциите на литературата, олицетворени от двама от най-важните български критици – Тончо Жечев и Цветан Стоянов, в годините на т.нар. „размразяване“ след смъртта на Сталин.

Но и без тези важни подсказвания от личните ми разговори с Андрич срещата ми с неговото творчество бе изключително плодотворна за моята литературоведска подготовка и осъществяване, а мисля – и за някои други от меродавните български критици от 60-те години насетне – Боян Ничев, Атанас Свиленов, Енчо Мутафов, Михаил Неделчев... И не само за критиците. Иво Андрич оказа решаващо значение за новаторските тенденции на новия български исторически роман – Димитър Талев, Емилиян Станев, Вера Мутафчиева, Антон Дончев, Генчо Стоев и др. А мисля – и за новата балканска историческа романистика въобще – от Исмаил Кадаре до Орхан Памук. Най-вече с това, че освободи историческата проза от традиционния „историзъм“ в романа, водещ началото си от Уолтър Скот и дори Флобер. Самият Андрич много добре съзнава своя спор с традиционния историзъм в литературата, както личи от казаното от него за Фойхтвангер в разговора му с мен...

Именно романистиката на Андрич катализира и обогати моите занимания с поетиката на романа и прехода ми от моногенетичен към полигенетичен подход в разбирането за произхода на романа. Защото всеки Андричев роман има различна жанрова поетика, представя самобитен жанров тип. Всеки от Андричевите романи – *Мостът на Дрина*, *Травнишка хроника*, *Госпожицата*, *Прокълнатият двор*, *Омер паша Латас* – има напълно различна, индивидуална жанрова поетика – ли-

нейна или концентрична, роман на мястото или роман на героя, едно-персонажен или многоперсонажен, хроникален или психологически...

Една от най-характерните черти в поетиката на Андричевото творчество произтича от онова, което нарекох „обратни ходове“ – Андрич винаги преобръща традиционните клишета в представянето на различни типове герои. Още в първата му прозаическа творба – *Пътят на Алия Джержелез*, героят е представен не в юнашкото си амплоа, а дегероизиран, слязъл от „пиедестала“ на коня. Но тази „дегероизация“ не е негативно развенчаване на литературния герой, а е онова, което Томас Ман нарича „хуманизация на мита“. Същото се отнася и до едноименния герой на новелата *Зеко*. Появила се в годините след Втората световна война, тази творба би могла да изглежда конформистко приобщаване на писателя – бивш кралски дипломат, към новия комунистически режим. Но че не е така, виждаме и от сходната дегероизация на героя на повестта, загинал в антифашистката съпротива. Защото „героичната“ смърт на Зеко е осъществена от човек, чийто прякор е по името на животното, олицетворяващо страхливостта, от един скромнен белградски чиновник, „мъж под чехъл“, бягащ от дома, в който го командва съпругата му, наречена Кобрата.

И в това представяне на персонажа виждаме сходния механизъм на „дегероизация“ като „хуманизация на мита“. Същият „обратен ход“ е приложен и в романа *Госпожицата*. Този изглеждащ неандричевски, а по-скоро балзаковски роман обаче съдържа обичайния за Андрич похват в представянето на персонажа. Скъперникът е обичаен герой в европейската литература от Античността през Молиер до Стерия Попович и Балзак. Но образите на скъперника по традиция са били мъже. У Андрич скъперникът е жена, сполучливо наречена от критиката „Гобсек в рокля“. При това у Андрич нетрадиционен е не само образът на скъперника, но и на жената, чиито традиционни роли в литературата са на любима, майка, дъщеря, съпруга.

Тези „обратни ходове“ имат и една по-обща употреба у Андрич. В неговото творчество – и в художествената проза, и в есеистиката – нередки са образите на повече или по-малко познати исторически личности. Свои исторически прототипове – както показва в книгата си Мидхат Шамич – имат например консулите в романа *Травнишка хроника*. Но Андрич преобразява историческите личности не само с лека промяна на действителните им имена, но и като ги представя не в познатото им от историческите извори амплоа. Това още по-ясно личи в историческите личности в някои от есетата му – Гоя например. Късният Гоя наистина е живял в Бордо, но срещата на разказвача с него има на-

пълно фикционален характер. Същото може да се каже и за Байрон от великолепната творба „Байрон в Синтра“, която може да бъде четена и като есе (защото героят е историческа личност), и като разказ (защото разказаната случка с него – срещата с португалското момиче, има фикционален характер). Това е творба, която по един парадоксален начин съчетава „светлата“ и „тъмната“ визия за живота, вдъхновяващия спомен за момичето и угасването му, последвано от „отвращението“. Едноименният роман на Сартър се появява няколко години след този разказ на Андрич, в който психологическото понятие „отвращение“ има сходен, концептуализиран като философема смисъл. Такива предходящи западни концепции антиципации се срещат и в други творби на балканските литератури, стихът на Димчо Дебелянов „Където всички са един и всеки – все пак сам“ например предхожда идеята за „самотната тъпла/тълпата от самотници“ от известната книга на Дейвид Ризман.

6.

Изследователският ми интерес към романа *Омер наша Латас* ми подсказа една хипотеза за причините, поради които Андрич не публикува приживе тази своя творба.

Известно е, че югославският президент Йосип Броз Тито дълго време след получаването на Нобеловата награда за литература през 1961 година отказва да приеме първия югославски и балкански нобелист, което предизвиква тревога у служителите на неговата канцелария, потърсили за помощ писателя Добрица Чосич, по това време в добри отношения с Тито. Смята се, че причината за това забавяне на необходимата официална аудиенция е Титовото предпочитание към другия „голям“ югославски писател – официално предложения за Нобел Мирослав Кърлежа. Аз обаче съм склонен да приема друга хипотеза за причините за този дълго – цяла година – отлаган официален прием. Въпреки че и Добрица Чосич, на когото дължим сведението за подготовката и описанието на Андричевия прием от Тито на 10 октомври 1962 година, е склонен да смята – и се позовава на самия Тито – за причина на отлаганата аудиенция предпочитанието на президента към Кърлежа, истинската причина според мен е друга – не частна, а политическа.

Известно е, че след пълния разрыв в отношенията между Югославия и СССР в периода 1948 – 1956 година Хрущов се опитва да постигне ново сближение и приятелство с Тито след смъртта на Сталин, особено след осъждането му в прочутия доклад на Хрущов на XX конгрес на КПСС през февруари 1956 година. Но това става в много сложна международна политическа обстановка, която създава нови пречки на това

сближаване. Смазването на унгарското народно въстание от съветските войски е ново такова препятствие за желаещите да възобновят старото си приятелство комунистически страни.

В този контекст политически смисъл придобива и Нобеловата награда. Само три години преди Андрич да получи наградата, тя е присъдена на съветския писател Борис Пастернак за издадения му зад граница роман *Доктор Живаго*, който е приет враждебно от съветската власт и предизвиква международен скандал. И навярно затова югославският президент се е безпокоял как официалните власти в СССР ще се отнесат към Нобеловата награда на Иво Андрич. Затова и Тито изчаква да види какъв знак официалните съветски власти ще дадат към получилия Нобелова награда югославски писател. И такъв знак се появява – на 5 октомври 1962 година в Москва в Дома на приятелството с народите от чужбина е проведено тържествено събрание в чест на 70-годишнината от рождението на Иво Андрич. Това най-вероятно освобождава и Тито от страховете му как СССР ще се отнесе към новия Нобелов лауреат от Югославия. И на 10 октомври 1962 година югославският президент приема Андрич, за да го поздрави и награди за... 70-годишнината му.

Във връзка с тази аудиенция при Тито искам да споделя и своята хипотеза за причините Андрич да не публикува приживе *Омер паша Латас*. Известно е, че романът *Омер паша Латас* е издаден посмъртно и се смята за незавършен. Тази незавършеност на романа обаче е до голяма степен привидна. Защото първата и последната глава – „Присстигането“ и „Заминаването“ – като начално-финална рамка са били написани, както и вметнатите между тях глави – новели с приблизително обичаен романов размер. Сред тях, разбира се, могат да се вмъкнат и нови глави, разказващи за нови епизоди от живота на Омер паша или за нови герои от типа на Костаке Ненишану, Ида Дефилипис, художника Карас, но не тази липса на възможни други вмъкнати глави – житейски романи, прави романа „незавършен“, и то не само защото и написаното има обичаен романов текстов обем. Не и някои недовършености в написаните глави правят романа „незавършен“.

Като се има предвид, че Андрич говори за Омер паша при срещата си с Тито, тоест 13 години преди смъртта си, както и това, че голяма част от написаното е своевременно публикувано, романът *Омер паша Латас* не е публикуван приживе на Андрич не защото е бил „недовършен“, а защото авторът му по някаква друга причина не е искал да бъде публикуван приживе. Мисля, че можем да се досетим за причината на това нежелание от съдържанието на самия разговор на Андрич с Тито, който е – най-вероятно добросъвестно – предаден от Добрица Чосич.

На конвенционалния към всеки писател въпрос „Какво пишете сега?“ Андрич споделя, че пише роман за известния Омер паша Латас, беглец от Австро-Унгария в Османската империя, приел исляма славянин на висока турска служба, тоест **рenegат**. Андрич спокойно е можел да премълчи пред Тито интереса си към Омер паша, да даде някакъв друг отговор, но самото споменаване на ренегата Омер пред Тито е своеобразно дръзко предизвикателство. Та нали самият Тито е бил считан от хърватските националисти за ренегат, предал се на сърбите, макар че и сръбските националисти не са имали много вяра на един хърватин, и то комунист. Но споменаването на ренегата Омер паша пред ренегата Тито е било два пъти по-неблагоприятно за самия Андрич – защото той е бил смятан за двоен ренегат – и национален, и политически, и като хърватин, преминал към сърбите, и като присъединил се към комунистите кралски дипломат.

В своя текст „Gloria mundi“, публикуван във втората ми книга за Андрич, правя анализ на подводните рифове в разговора между двамата „ренегати“ – Андрич и Тито – за Омер паша Латас. Андрич говори в почти марксистически термини за това, че Омер паша провежда „прогресивни“ реформи с насилствени методи, а от аналозиите, които Тито прави с консервативното поведение на босненските мюсюлмани, Андрич разбира, че президентът е схванал алюзиите на темата на романа му със съвременността. Но дали Тито е разбрал и алюзиите за сходствата между „ренегатствата“ на политика и писателя? Сред непубликуваните приживе на Андрич глави на романа е и главата „Аудиенция“ – за приема на босненския православен първенец Богдан Зимонич при Омер паша. Дали тази глава е написана след приема на Андрич при Тито?

Важен детайл от разговора между Тито и Андрич е и това, че със споменаването на журналистите, които извъртават позициите на разговарящите с тях, Андрич е придал доверителна конфиденциалност на разговора си с президента, споделил е с него неща, които не са били за пред журналистите и публичността.

С неиздаването на романа *Омер паша Латас* Андрич може би е искал да спести свързането на темата за ренегатството и със себе си, и с президента. Навярно и дългият му дипломатически опит, и човешката му мъдрост са му подсказали този жест на въздържане.

7.

Срещата ми и с творчеството на Иво Андрич, и със самия автор са едно от най-забележителните преживявания в моя живот.